

KENDE PÉTER

Etnikum és politikum

Hozzászólás Gombár Csaba írásához

Hadd kezdjem azzal, hogy Gombár Csaba harcát az etnikai szellem térhódítása ellen nagyon rokonszenvesnek tartom. De terjedelmes írását többször is újraolvasva nem vagyok biztos abban, megértettem-e, tulajdonképpen mi ellen hadakozik? Ha mondanivalója csak annyi volna, hogy ne engedjük a politikumot az etnikáinak nevezett kollektív érdekéleltre redukálni, akkor ezzel tökéletesen egyetértnék. A politikum ugyanis sokkal gazdagabb, többsikű és átfogóbb valami, mint az etnikumhoz (pontosabban: nyelvhez és kultúrához) kapcsolható kollektív azonosságtudat és az ebből állítólag következő normarendszer. Ha az etnikai – vagy bármely más – csoporthoz tartozásból egyáltalában cselekvés vagy ítélezés fakad, már ez is eleve „politikum”, vagyis a politikai lét törvényei szerint történik így vagy úgy. A politikum normarendszere azonban ennél jóval tágabb, s számtalan, politikainak mondható ténynek, ítélezésnek vagy érvelési módnak az égvilágon semmi köze nincs az ún. etnikumhoz.

Gombár, akiről feltételezem, hogy az előbbiekkal minden további nélkül egyetért, azonban mintha ennél jóval többet akart volna mondani. Sőt, annyiban mást is, amennyiben a cél nála nem etnikum és politikum összevetése vagy fogalmi szétválasztása, hanem egy korhangulat ábrázolása és az ezzel kapcsolatos veszélyekre való figyelmeztetés. Gombár nem elemez, vészharangot kongat. Írásának kulcsát talán az a főnévi és igealak adja kezünkbe, amely már a dolgozat főcímébe is („..szemléletünk...”) megjelenik. A többszám első személy az írás első fő részét kitevő tézisek nagyobb részében is jelen van („politikai kultúránk”, „felemás lélekkel modernizálunk”, „a modernizációval kapcsolatos kételkedésünk”, „politikai agendánk”), s visszatér az összegzésben is, ahol a szerző azt kéri, hogy „az etnikumok között parázsló konfliktusokat ne élesszük állampolitikai fuj-

tatóval”, és „*saját köreinkben* mindenhol terjeszkedő etnicizáló szemlélet” kritikus felülvizsgálatára buzdít. E főnévi és igealag visszatérő tanúsága szerint Gombár olyan gondolati kísértésekkel viaskodik, amelyek ellen – úgy tűnik – maga sincsen egészen felvértezve. Írásában az „eticizálódás” – vagyis a kultúrszeparatizmus – olyan kihívás, amellyel szeretne, mégsem bír kielégítően megküzdeni. Sőt, nem is kihívás, hanem valamiféle elemi katasztrófa, a premodern és a posztmodern „Zeitgeist” összefolyásából keletkezett szökőár, amelyben máris térdig gázolunk, s amely holnapra talán még azt is elborítja, amit ma még szírtként érzékelünk. Az ideológia-elemzésnek induló cikk végül is segélykiáltásba torkollik.

Ezzel az S.O.S. jeladással az én bajom egyrészt az, hogy – szerintem – nem egészen pontos helyzetfelmérésen alapul, másrészt hogy olyan tényeket is veszélyesnek minősít, amelyekben az etnikai szempont megítélésem szerint igenis a helyén van: sem nem monopolizálja a politikumot, sem nem fenyegeti azt, amit szerzőnk Habermas nyomán „kommunikatív társadalomnak” és „deliberatív demokráciának” nevez (s amit én is ugyanolyan vívmánynak tartok, mint ő).

*

Gombár helyzetleírásában tulajdonképpen két probléma keveredik. Az egyik a posztmodern érzékenység, amelynek – Gombár olvasatában – jelentős része volt az etnikai szeparatizmus feléledésében. A másik a demokratikus politikai közösség – Gombár szóhasználatában az „állampolitikai szféra” –, amelyben szerzőnk legjobb meggyőződése szerint az etnikai elkülönülésnek, az etnikai alapon való szerveződésnek nincsen helye.

Az első főgondolattal – vagyis azzal, hogy az etnikai öncélúságok jelenkori térhódítását a „posztmodern” kultúrfejlődés is elősegítette – a nyugati világra vonatkozóan egyetértek, ámde abban, hogy a tétel Európa keletibb térségeire is vonatkoztatható volna, már korántsem vagyok bizonyos. Tudniillik mindaz, amit Gombár „az ügyeletes Zeitgeistből” vezet le (a biopolitikai divatok, a modernizáció és az univerzalitás iránti kétely stb.), Kelet-Közép-Európában egy olyan értelmiségi elit sajátja, amely „nemzeti” vonatkozásban sem nem hangadó, sem nem befolyásos. Milyen ideológiai rokonság fedezhető fel a posztmodern kultúrkritika és, teszem, Milosevic politikája között? Az, hogy az új demokráciák polgárai nem rajonganak a pártokért és gyakran antiparlamentáris beállítottságúak, aligha írható a demokráciával kapcsolatos posztmodern kételyek számlájára, hiszen ugyanezek a polgárok, mint tudjuk, a környezetvédelemért sem jönnek tűzbe, a nők vagy a színes bőrűek egyenjogúságáról nem is szólva. Térségünkben az etnikai csoporttudat 1989 utáni feléledése egészen más logikának engedelmeskedik, aminek egyik tanújele az a mód, ahogyan e csoporttudat képviselői és élesztői a „nemzet” fogalmával operálnak. Erre még később visszatérek, itt csak annyit kívánok megjegyezni, hogy ezeket a fejleményeket térségünkben egyál-

talában nem kíséri a (klasszikus fogalmak szerinti) politikum kiürülése.

Az etnikai szemlélet és a politikum összefüggését Gombár többszöri nekirugaszkodással és – megítélésem szerint – némi belső bizonytalansággal tárgyalja. Erre vonatkozó tételei nem mindig állnak egymással összefüggésben. Gombár egyrészt hangsúlyozza, hogy az etnikumokat ő is valóságos „társadalmi entitásoknak” tekinti, nem gondolja, hogy meg kellene tőlük szabadulni, s természetesnek tartja, „hogy az etnikumok a legkülönbélebb organizációkkal rendelkezzenek” (102-103. old.) Az államhatalmi központok „sorvasztó hatású befolyásával szemben” „a személyes, lokális, avagy regionális autonómiákat gyümölcsözőnek tekintem”, olvasható még ugyanabban az alfejezetben. Másrészt azonban kikel az ellen, hogy „az etnikai elvet” állampolitikai síkra emeljék, a kollektív jogokat abszurdumnak tekinti, az etnikai pártot pedig „a párttörténelem torzszülöttjé”-nek nevezi (98., 102., 106. old.). Gombár szemében az etnicizmus alapvetően „a párbeszédre való képtelenség”, s mint rendezési elv nem hogy megoldást kínálna „az etnikumok között parázsló konfliktusok(ra)”, hanem egyenesen gerjeszti azokat (110. old.). Ha jól értelmezem e némileg ellentmondó kijelentéseket, Gombár tehát a politikai szférát az állampolgári személyiségnek tartja fenn, az etnikai különbségekből fakadó problémákat pedig a magánszférába utalja.

Az etnikum kontra politikum témakörét taglalva Gombár mellesleg engem is az etnicizmus bűnében marasztal el. Az egynemű nemzetállammal szemben általam szorgalmazott „nemzetközösségi” államkonceptióról ugyanolyan rossz véleménye van, mint a kollektív jogokról vagy – az erdélyi és a szlovák magyarok által felvetett – „társnemzeti” jogalanyiságról.

*

Szeretnék Gombárral úgy vitába szállni, hogy eközben a demokratikus állampolgári közösségre vonatkozó alapvető egyetértésünk se szenvedjen csorbát.

A probléma veleje az, hogy Kelet-Közép-Európában az etnikumot – pontosabban a nyelvi és kulturális különbségeket – nem lehet sem pusztán magánügynek tekinteni, sem az állampolitikai szférából kiiktatni. Kossuth és Eötvös nyomán Gombár állam és nemzet szétválasztása irányában keresi a kiutat (l. 106. old.), az elmúlt másfél évszázad Duna-völgyi fejleményeinek tükrében azonban ezt a próbálkozást én illuzórikusnak nevezném. A kelet-közép-európai népek történelmi tapasztalatában a politikum elsősorban a nemzetnek nevezett valamihez – sokkal inkább, mint bármi más vonatkoztatási csoporthoz – kapcsolódik, ennél fogva államközösséget fölépíteni e valami zárójelbe tételével még gondolatkísérletnek is agyrém ebben a térségben. A zavarok forrása nem az, hogy a nemzeti tudat felfalja vagy elsorvasztja az állampolgári tudatot – ámbár természetesen ez is

van –, hanem hogy az államhatárok nem esnek egybe a tudatbeli hovatarozás határaival.

Külön eszmefuttatást érdemelne – de erre itt nincs hely –, hogy a politikum a maga normáit, még azokat is, amelyek az egyetemesség felé mutatnak, mindig egy adott „partikularitás” keretében nyeri el. Nincs univerzális állam: minden „állampolitikai szféra” óhatatlanul valamilyen részközösséghez tartozik, ezek pedig napjainkban elsősorban és alapvetően „nemzetiek”. Ha Gombár ezt figyelmen kívül hagyja, akkor anti-etnicizmusában van valami apolitikus.

Pontosítok: a tiszta etnikum (az eredetrokonság, a közös folklór) csakúgy, mint a vallásfelekezet magában véve nem tekinthető politikai csoportnak, különálló entitásnak; a politikai egészről való leválasztása tehát – ebben Gombárnak igaza van – aggályos. A Lajtától keletre azonban „etnikumról” olyan csoportokkal kapcsolatban esik szó, amelyek nemcsak (sőt nem is elsősorban) kulturálisan különböznek el, hanem valamilyen történelmi megkülönböztetés okán nem találják helyüket az állampolitikai környezetben. Ezek tehát igenis átcsúsznak a politika szférájába, vagy éppen *politikai entitásként* jelentkeznek.

Más szóval az „etnikum” Kelet-Közép-Európában a politikai összefogó keret – a „nemzet” – kérdését veti föl. „Normális helyzetben”, vagyis ott, ahol az államhatárok és a történelmi-tudatbeli hovatarozás határai egybeesnek, a „nemzet” az állampolgári közösség természetes kerete, ezért aztán nincs külön „politikai” és külön „kultur”-nemzet: a kettő ugyanaz. Térségünkben ez a normális helyzet nem alakult ki, s voltaképpen minden feszültség ebből fakad. Ebből a szempontból közömbös, hogy Nyugaton éppen milyen Zeitgeist uralkodik. Ezzel szemben nem közömbös, hogy a térségben fennálló politikai viszonyok lehetővé teszik-e, s ha igen, mennyire, a magukat nemzetnek tekintő politikai entitások önkifejezését, többé-kevésbé szabad mozgását. A térségünkben 1990 óta jelentkező nemzeti-etnikai konfliktusok legfontosabb – és szerintem elégséges – magyarázata az, hogy a csoportszerveződés még soha nem volt ennyire szabad, mint éppen ezekben az években. Nem „eticizálódás” van, hanem az ellentétes vágyak és törekvések szabad játéka.

Ezeket az ütköző törekvéseket természetesen kanalizálni kell. S élhető, lehetőleg minél demokratikusabb, állampolgári közösségek felé vezetni (itt találkozom Gombárral). A térségünkben fennálló államhatárok mellett azonban az élhető államot nemigen tudom másképp elképzelni, mint olyan keretet, amely a többségi nemzet mellett élő fontosabb – nemcsak számszerűleg jelentős, hanem politikai tudata szerint is elkülönülő – nemzeti kisebbségeknek „államalkotó”, „társnemzeti” státuszt biztosít. E státusz jelenthet regionális vagy kulturális önkormányzatot, minimálisan azonban legalábbis azt kell tartalmaznia, hogy a szóban forgó népcsoportra neki nem tetsző törvényt nem lehet rákényszeríteni. Ebből viszont logikusan fakad a Gombár által oly indulatosan elítélt kollektív jog: vétót ugyanis csak egyetemlegesen lehet gyakorolni.

Lehet, hogy naiv vagyok, hogy túlságosan bízom az emberi belátásban, de úgy gondolom, hogy az etnikai szeparatizmus fellángolása időleges, s hogy a kollektív együttélés demokratikus formáinak ki-munkálásától, illetve működésbe helyezésétől az 1990 óta elszabadult indulatok lecsillapodása várható. Az etnikumtól a politikum felé vezető útnak is ez az iránya.